

گونه‌شناسی کتیبه‌های مسجد-مدرسه چهارباغ اصفهان با تأکید بر ویژگی‌های ساختاری*

مُحی الدین آقاداودی** ایمان زکریایی کرمانی*** علی‌رضا خواجه احمد عطاری****

چکیده

مسجد-مدرسه چهارباغ اصفهان به‌عنوان یکی از مهم‌ترین بناهای عصر شاه سلطان حسین صفوی، در دو بعد ساختار و تزیینات، حائز اهمیت است. از جمله شاخص‌ترین تزیینات به‌کار رفته در این گنجینه هنر عصر صفویه، کتیبه‌ها می‌باشند که به‌واسطه تنوع و کیفیت، سرآمد کتیبه‌نگاری‌های بناهای مشابه این عصر هستند. با ذکر این مقدمه در رابطه با اهمیت موضوع، پژوهش حاضر تلاش دارد ضمن بازشناسی مختصر مسجد-مدرسه چهارباغ، با دیدگاهی چند وجهی، به طبقه‌بندی و گونه‌شناسی ساختار ظاهری و مضامین کتیبه‌های بنای مذکور اقدام نماید. مراحل مذکور، زمینه‌ساز پاسخ به این پرسش خواهند بود که بر اساس معیارهای ترسیم‌شده در پژوهش، کتیبه‌های مسجد-مدرسه چهارباغ از حیث ساختار و مضامین، در بر گیرنده چه گونه‌هایی هستند؟ و ویژگی‌های شاخص آنها چه می‌باشند؟ روش پژوهش توسعه‌ای حاضر که با رویکرد گونه‌شناسی به‌انجام رسیده است، توصیفی-تحلیلی و جمع‌آوری اطلاعات به‌شیوه میدانی و کتابخانه‌ای صورت پذیرفته است، هم‌چنین شیوه تجزیه و تحلیل یافته‌ها، کیفی است. نتایج پژوهش حاضر مؤید آن است که، مهم‌ترین ویژگی‌های شاخص و متمایزکننده کتیبه‌های بنای چهارباغ که مبنای طبقه‌بندی و گونه‌شناسی پژوهش حاضر قرار گرفته‌اند، شامل نوع مصالح و تکنیک اجرا، نوع خطوط و ترکیب‌بندی حروف و هم‌چنین هنرمندان خوشنویس صاحب اثر می‌باشد. بر این اساس، کتیبه‌های مسجد-مدرسه چهارباغ که با استفاده از انواع تکنیک‌های کاشی‌کاری، قلم‌زنی و زرگری، خاتم و شبکه‌بری چوب، حکاکی سنگ و حتی بافته زیلو اجرا شده‌اند و شامل خطوط ثلث، کوفی (بنایی و معقلی) و نستعلیق می‌باشند، کلکسیون از آثار هنرمندان خوشنویس مشهوری چون محمدصالح اصفهانی، علی‌نقی امامی و رحیم جزایری هستند که نمونه‌های آن در کمتر بنایی مشاهده شده است. هم‌چنین مهم‌ترین مضامین به‌کار رفته، شامل مضامین قرآنی، احادیث و روایات، مدح پیامبر (ص)، حضرت علی (ع) و دیگر ائمه اطهار و اطلاعاتی پیرامون حامی، مجری و واقف بنا می‌باشند که در قالب متون عربی و ادبیات منظوم و منثور فارسی بیان شده‌اند.

کلیدواژه‌ها: معماری صفویه، تزیینات معماری، کتیبه، مسجد-مدرسه چهارباغ، گونه‌شناسی

* این مقاله برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد نویسنده اول، محی‌الدین آقاداودی با عنوان «طراحی و ساخت زیورآلات با الهام از نقوش و الگوهای ساختاری تزیینات کاشی‌کاری ایوان جنوبی مسجد-مدرسه چهارباغ اصفهان» به‌راهنمایی دکتر علی‌رضا خواجه احمد عطاری و دکتر ایمان زکریایی کرمانی در دانشگاه هنر اصفهان می‌باشد.

negareh.esf@gmail.com.

** کارشناس ارشد، دانشکده صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان (نویسنده مسئول).

*** استادیار، دانشکده صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان.

**** استادیار، دانشکده صنایع دستی، دانشگاه هنر اصفهان.

مقدمه

در میان هنرها، خوشنویسی را می‌توان مهم‌ترین صورت تجلی روح اسلامی به‌شمار آورد (شیمل، ۱۳۸۱: ۱۱). در هنر اسلامی، خوشنویسی یکی از زیباترین و پرمعنا ترین شاخه‌ها است که به‌تنهایی یا همراه با سایر شاخه‌های آن تجلی می‌یابد. در دوران اسلامی به‌علت اهمیت هنر خوشنویسی از یک سو و تحریم هنر نقاشی از سوی دیگر، هنر کتیبه‌نگاری بیش از پیش اهمیت پیدا نمود (حسینی و طاووسی، ۱۳۸۵: ۵۸). تزیینات کتیبه‌ای در معماری اسلامی مانند آجرکاری، گچ‌بری، حکاکی سنگ و به‌خصوص کاشی‌کاری، گاهی با کاربرد مجزا و در جایگاهی دیگر در تلفیق با یکدیگر، نمایشی شگفت‌انگیز از زیبایی‌ها پدید آورده‌اند (شایسته‌فر، ۱۳۸۴: ۲۴)، بنابراین هنرمند مسلمان همیشه به‌فکر ابداع بوده و با در کنار هم قرار دادن حروف و اشکال تصویری گوناگون، نقوشی بدیع و جذاب پدید آورده است. در مورد اهمیت کتیبه‌ها می‌توان گفت: کتیبه‌ها، تنها عناصر بصری هستند که به‌شکل مستقیم حامل معنا می‌باشند و از دو جنبه تصویری (ظاهری) و محتوا، اهمیت زیادی در بناهای دوره اسلامی ایران دارند. کتیبه‌های بناهای اسلامی حتی از نگاه غیرمسلمانان نیز با اهمیت هستند. پوپ در این زمینه می‌گوید: «کتیبه‌ها که در پیچیدگی خطوط، هیجان زیادی پدید می‌آورند، باید واقعاً در جایگاه خود مورد بررسی قرار گیرند. آنها در مقام طرح ناب در خور بیشترین تحسین هستند، ولی در عین حال مسلمانان آنها را دارای خواص باطنی می‌دانند» (پوپ و اکرم، ۱۳۸۷: ۱۵). از دیدگاه او، پیچیدگی‌های فنی خط، ناب‌بودن طرح‌ها و خواص باطنی کتیبه‌ها، اهمیت فوق‌العاده‌ای دارند. از اهداف دیگر کتیبه‌ها، ایجاد فضای معنوی با بهره‌گیری از آیات و روایات است و از طرف دیگر در کتیبه‌ها اطلاعات مهم تاریخی نهفته است. «کتیبه‌ها از آنجایی که جزو مستندترین مدارک در پژوهش درباره یک بنا هستند، مورد توجه می‌باشند و همواره بر نقل‌قول‌های تاریخی رجحان دارند» (بهپور، ۱۳۸۴: ۸۴). هم‌چنین کتیبه‌ها، ارائه‌دهنده اطلاعاتی هستند که شناخت ما را نسبت به زیرساخت‌های مذهبی، اقتصادی، سیاسی در ساخت یک بنا ارتقا می‌دهند (ناظمی، ۱۳۸۸: ۸۲). وجود کتیبه در معماری اسلامی، از ویژگی‌های بارز و مهم هر بنا است. کتیبه‌های تزیینی بناهای اسلامی که به‌شبهه گچ‌بری، آجرکاری، حکاکی سنگ و به‌خصوص کاشی‌کاری اجرا شده‌اند، نمایشی شگفت از زیبایی‌ها را پدید آورده‌اند. کتیبه‌ها در دوره‌های اسلامی علاوه بر کاربرد

زیبایی‌شناسانه که حاصل وحدت عناصر خط و نقش در آنها است، وسیله‌ای هستند پیام‌رسان و انعکاس‌دهنده کلام خدا، سخنان اولیا، ادعیه اسلامی و دیگر مضامین وابسته به دین و مذهب (مکی‌نژاد، ۱۳۸۶: ۸۷). از جمله مهم‌ترین ادوار هنر کتیبه‌نگاری دوران اسلامی، دوره صفوی است که ارتباط مستقیمی با خوشنویسی این عهد دارد. در واقع خوشنویسی، یکی از مهم‌ترین هنرهای است که در این عهد به اوج ترقی و تکامل خود دست یافت (حسینی و طاووسی، ۱۳۸۵: ۶۰) و ارتباط بیش از حد آن با معماری به‌نحوی است که در دوره‌های قبل و بعد از آن، کمتر نظیر آن دیده شده است و در واقع هنر کتیبه‌نگاری بنایی در این دوره انعکاس یافته است و این یکی از تحولات خاص کاشی‌کاری این دوره به‌شمار می‌آید (اسکارچیا، ۱۳۷۶: ۹). کمتر بنایی را در این دوره می‌توان یافت که در آن از تزیین کتیبه‌ای که به‌خصوص با خط ثلث و اغلب بر زمینه کاشی لاجوردی نگاشته می‌شد، استفاده نشده باشد. صفویان نه تنها از لحاظ سیاسی و اعتقادی، بلکه در سایر ابعاد هنری و فرهنگی ایران نیز نقش مهمی را ایفا کرده‌اند (همان: ۵).

یکی از مهم‌ترین گونه‌های بناهایی که به‌تناسب کارکرد و ماهیت خود، در بر دارنده نمونه‌های شاخصی از هنر کتیبه‌نگاری است، مدارس و مسجد-مدرسه‌ها هستند. نخستین مبتکران ایجاد مدارس (به‌طور مستقل) در جهان اسلام، دو امپراتوری هم‌عصر یعنی فاطمیان در مصر و سلجوقیان در ایران بودند و این سنت به‌مرور در سایر جوامع اسلامی گسترش یافت. به‌هنگام احداث اولین مدارس، معماری اسلامی به روش و الگوهای خاص خود نائل شد و در این هويت تمامیت‌یافته، نوعی توانایی تبادل‌پذیری را نیز متبلور ساخت (لولویی، ۱۳۷۹: ۱۲۳). تحت این شرایط، مدارس به‌طور کامل ماهیتی اسلامی به‌خود گرفته و کمتر از سایر بناها از خصلت‌های منطقه‌ای برخوردار شدند، بنابراین مدارس، هم به‌جهت هويت و هم به‌لحاظ عملکردی، تجربه‌ای اکثرأ اسلامی بوده‌اند. اصفهان که از مهم‌ترین شهرهای دوران اسلامی است، در عهد صفویه به‌سبب موقعیت ویژه، در معماری رونق خاصی یافت. از ویژگی‌های بنیادی معماری اصفهان در این دوره، توجه و تأکید بر عنصر تزیین است. کتیبه نیز به‌عنوان یکی از شاخصه‌های تزیین در معماری شناخته می‌شود که با رسمیت‌یافتن مذهب شیعه در عهد صفویه، تغییرات چشمگیری را تجربه کرده است، از این رو بناهای علمی-مذهبی این دوره در اصفهان، به‌عنوان منبع مهمی برای گونه‌شناسی و سبک‌شناسی کتیبه‌نگاری ایرانی-اسلامی به‌شمار می‌روند. مسجد-مدرسه چهارباغ به‌عنوان یکی از مهم‌ترین بناهای

صحراگرد (۱۳۸۶) با عنوان «مجموعه مقالات خوشنویسی» است؛ از جمله این مقالات، مقاله مکی نژاد (۱۳۸۶) با عنوان «طبقه‌بندی کتیبه‌ها در معماری دوره صفویه» است که در آن، کتیبه‌های موجود در عصر صفویه را به صورت کلی بر اساس مصالح، ساختار و مفاهیم دسته‌بندی نموده است. مهم‌ترین نتایج حاصل‌شده در این مقاله به این شکل است که با وجود دسته‌بندی‌های گوناگون کتیبه‌ها در معماری عصر صفویه، بهترین و جامع‌ترین روش دسته‌بندی این کتیبه‌ها، دسته‌بندی آنها بر اساس نوع خط است که دیگر ویژگی‌ها را نیز در بر دارد.

با توجه به اهمیت بسیار مسجد-مدرسه چهارباغ به عنوان یکی از مهم‌ترین بناهای عصر صفویه، پژوهش‌های گوناگونی با رویکردهای مختلف از جمله تطبیقی و توصیفی صورت گرفته‌اند که به جز اندک مواردی، اغلب ناظر بر جنبه تاریخی و ساختار ظاهری بنا هستند که از جمله مهم‌ترین آنها می‌توان به کتاب شاخص هنرفر (۱۳۵۰) با عنوان «گنجینه آثار تاریخی اصفهان» اشاره داشت که حاوی اطلاعات تاریخی-توصیفی مفیدی در مورد تاریخ ساخت دو بنا، وسعت، شکل ظاهری و متن کتیبه‌های تاریخی آنها است. هنرفر در این کتاب، بناهای عصر شاه سلطان حسین را به تفکیک ذکر کرده است و از دو بنای مذکور به عنوان شاخص‌ترین بناهای این عصر یاد نموده است. در حوزه مقاله‌ها نیز، مقاله کیانمهر و همکار (۱۳۹۰) با عنوان «مطالعه تطبیقی مضامین کتیبه‌های کاشی‌کاری مدرسه چهارباغ اصفهان و باورهای عصر صفویه» است که در آن اطلاعاتی دقیق و مفید در مورد معرفی کلی بنا و مضامین گوناگون کتیبه‌های به کار رفته در این بنا وجود دارد که در قالب جداولی به صورت مفصل ارائه شده‌اند و نتیجه حاصل، از این قرار است که مضامین و کتیبه‌های بناهای مذهبی عهد صفویه و به خصوص مسجد-مدرسه چهارباغ، ارتباط نزدیکی با سیاست مذهبی شاهان صفوی و رواج مکتب شیعه دارند. طبق مطالعات انجام‌گرفته در مورد پیشینه‌یابی مقاله حاضر، این گونه به نظر می‌رسد که کمتر پژوهشی نگاهی همه‌جانبه و چند بعدی به کتیبه‌های مسجد-مدرسه‌های اصفهان و به خصوص گونه‌شناسی کتیبه‌های شاخص مسجد-مدرسه چهارباغ به عنوان یکی از مهم‌ترین بناهای این عصر داشته است و به طور کلی، کمبودی نسبی پیرامون تحقیق در مورد مسجد-مدرسه‌ها دیده می‌شود که با توجه به اهمیت فراوان این بناهای علمی-مذهبی در عهد صفویه و جایگاه شاخص آنها، مطالعه و تحلیل در این مورد مهم و ضروری به نظر می‌رسد که این موضوع، خود به وضوح اثبات‌کننده اهمیت و ضرورت انجام پژوهش پیش رو است.

علمی-مذهبی این عصر و گنجینه‌ای از تزیینات معماری، حائز اهمیت بسیاری است. پژوهش حاضر، با هدف ارتقای دانش گونه‌شناسی کتیبه‌های بناهای علمی-مذهبی عصر صفویه با تأکید بر مسجد-مدرسه چهارباغ به انجام رسیده است. مهم‌ترین بخش‌های مطرح در این پژوهش که در راستای هدف اصلی یعنی طبقه‌بندی و گونه‌شناسی ساختار و مضامین کتیبه‌های مسجد-مدرسه چهارباغ به انجام رسیده‌اند، شامل پیشینه‌یابی پژوهش‌های پیشین و ذکر جنبه‌های نوآورانه پژوهش حاضر، معرفی اجمالی خود بنا، طبقه‌بندی و گونه‌شناسی کتیبه‌ها بر اساس ویژگی‌های ساختاری و همچنین مضامین و محتوا هستند. بر این اساس، نمونه‌های برگزیده از بنا در قالب متن همراه با تصویری آورده شده‌اند. مراحل مذکور، زمینه‌ساز پاسخ به پرسش‌های مطرح در پژوهش در قسمت تحلیل و نتیجه‌گیری خواهد بود.

پیشینه تحقیق

مدارس و مسجد-مدرسه در جایگاه مهم‌ترین بناهای علمی-مذهبی از ارزش ویژه‌ای برخوردار هستند. از جمله هنرهای به کاررفته در این بناهای شاخص کتیبه‌نگاری است که همواره به عنوان یکی از شاخه‌های مهم هنر ایرانی-اسلامی مطرح بوده است. در نتیجه، پژوهش‌های متنوعی در این دو حوزه به انجام رسیده‌اند که گلچینی از آنها در ادامه معرفی شده‌اند. لذا برای انسجام بیشتر در ارائه پیشینه مطالعاتی، منابع به دو دسته تقسیم شده‌اند؛ دسته اول، پژوهش‌هایی هستند که در مورد کتیبه‌نگاری و اهمیت آن به نگارش در آمده‌اند و دسته دوم، پژوهش‌هایی را شامل می‌شوند که پیرامون مدارس و مسجد-مدرسه‌ها و بنای چهارباغ به انجام رسیده‌اند.

با توجه به اهمیت چشمگیر کتیبه‌ها به خصوص در بناهای دوره اسلامی، پژوهش‌های گوناگونی در قالب مقاله، کتاب و پایان‌نامه پیرامون آنها صورت گرفته‌اند؛ از جمله شایسته‌فر (۱۳۸۰) در مقاله‌ای با عنوان «جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه‌های اسلامی» و هم‌چنین در مقاله‌ای دیگر با عنوان «بررسی محتوایی کتیبه‌های مذهبی دوران تیموریان و صفویان» (۱۳۸۱)، به معرفی اجمالی ساختار کتیبه‌ها و درون‌مایه (مضمون) آنها با تأکید بر دو دوره تاریخی تیموریان و صفویان پرداخته است. مهم‌ترین نتایج حاصل‌شده در این مقاله از این قرار است که مفاهیم و مضامین مذهبی از جمله آیات قرآن، احادیث و روایات و ادعیه، کاربرد چشمگیری در کتیبه‌های بناهای عصر تیموریان و صفویان داشته‌اند و شماری از آیات قرآن به صورت الگو در کتیبه‌های بناهای گوناگون تکرار شده‌اند. منبع مهم دیگر در مورد کتیبه و خوشنویسی، کتاب

روش تحقیق

پژوهش حاضر از حیث هدف، در دسته پژوهش‌های توسعه‌ای قرار می‌گیرد و روش منتخب، روش توصیفی-تحلیلی است. همچنین رویکرد منتخب، طبقه‌بندی و گونه‌شناسی می‌باشد؛ واژه تیپولوژی یا گونه‌شناسی در فرهنگ لاتین، از ریشه کلمه تایپ گرفته شده است. در زبان فارسی، واژه گونه یا تیپ را می‌توان به گروه خاصی با یک ویژگی مشخص نسبت داد. از اواسط قرن هجدهم در حوزه معماری، تزیینات معماری و باستان‌شناسی، از این رویکرد به‌عنوان ابزاری برای شناخت و دسته‌بندی بهره گرفته است. همچنین دسته‌بندی بناها و عناصر آنها بر اساس وجوه مشترک، نیز از حدود سه دهه پیش آغاز شده است (معماریان، ۱۳۸۴: ۲۰۰-۱۹۴). مراد از گونه‌شناسی در این پژوهش، شناخت و دسته‌بندی منسجم کتیبه‌های مسجد-مدرسه چهارباغ بر مبنای معیارهای ترسیم‌شده در پژوهش است. لازم به‌ذکر است که یافته‌اندوزی پژوهش حاضر بر دو قسمت قابل تقسیم است؛ قسمت نخست، مطالعات میدانی است که به‌صورت حضور، مشاهده و تصویربرداری مستقیم نگارندگان در بنای مسجد-مدرسه چهارباغ صورت پذیرفته است و اما قسمت دوم که به‌مراتب سهم بیشتری نیز دارد، مطالعات کتابخانه‌ای است؛ بدین منظور از منابع مختلفی هم‌چون کتب، مقالات، پایان‌نامه‌ها، طرح‌های تحقیقاتی و همچنین پایگاه‌ها و سایت‌های اطلاعاتی معتبر و منابع مشابه دیگر در عرصه مطالعات معماری، کتیبه‌ها، تزیینات و اطلاعات تاریخی استفاده شده است. در نمودار شماره ۱، نمایی کلی از نوع خط، کاتبان و مواد و مصالح کتیبه‌های مسجد-مدرسه چهارباغ قرار داده شده است.

معرفی اجمالی مسجد-مدرسه چهارباغ

بزرگ‌ترین نمونه توسعه شهری با حفظ ارزش‌های گذشته که آخرین دستاورد مهم معماری دوره صفویه را نشان می‌دهد،

مربوط به مجموعه مادرشاه در میان باغ بلبل در جوار چهارباغ است. «این مجموعه، یادآور شکوه آثار شاه عباس اول و در بر دارنده یک مسجد-مدرسه به‌نام (مادرشاه)، یک کاروانسرا، (اسطبل‌ها) و یک بازار بود» (بلر و ام. بلوم، ۱۳۸۱: ۴۹۱). مسجد-مدرسه چهارباغ که مهم‌ترین و شاخص‌ترین بنای این مجموعه به‌حساب می‌آید، حد فاصل خیابان چهارباغ و کاروانسرای عباسی قرار دارد که «در فاصله سال‌های ۱۱۱۶ تا ۱۱۲۶ ه.ق. به‌دستور شاه سلطان حسین برای تدریس و تعلیم طلاب علوم دینی بنا شده است» (موسوی فریدنی، ۱۳۷۸: ۱۰۷). در طول ضلع شمالی این بنا، بازارچه بلند یا شاهی قرار گرفته که سال‌های بسیار است که به‌نام بازار هنر در میان عموم معروف است؛ این بازار در دو طبقه ساخته شده است و در میان آن چهارسوقی با گنبد بزرگ وجود دارد که به‌وسیله دری مجلل و خاتم‌کاری شده با ضلع شمالی مدرسه (ورودی فرعی) ارتباط پیدا می‌کند (ریاحی، ۱۳۸۵: ۲۰۷). این نهاد آموزشی-مذهبی اگر چه به‌نام‌های (چهارباغ) و (سلطانی) نیز نامیده شده، اما به‌دلیل پشتوانه‌های بسیار مهم و قابل‌اعتنایی که مادر شاه سلطان حسین - آخرین پادشاه رسمی این سلسله (۱۱۳۵ - ۱۱۰۵ ه.ق.) - برای این مدرسه مقرر کرده، به مدرسه مادرشاه هم معروف گردیده است. از جمله موقوفات مسجد-مدرسه، دو بنای عظیم یعنی کاروانسرا و بازار است که وقف مدرسه و درآمدهای حاصل از آنها به‌اضافه درآمدهای سایر موقوفات مدرسه نظیر مزرعه باغ‌ملک در چهارمحال و احمدآباد کاشان و شمار بسیار زیادی از موقوفات دیگر، خرج مدرسه می‌گردد (ایمانیه، ۱۳۵۵: ۱۳۶). راجر سیوری که از صاحب‌نظران تاریخ ایران است، مسجد-مدرسه چهارباغ را باشکوه‌ترین بنایی می‌داند که به‌دست جانشینان شاه عباس اول در اصفهان ساخته شده است (سیوری، ۱۳۷۲: ۱۶۵). پروفیسور نصر، این مدرسه را حاصل شکوفایی سازمان‌های تعلیماتی

نمودار ۱. طرح‌واره مفهومی پژوهش (نگارندگان)

آثار او به لحاظ کیفیت و کثرت، شاخص می‌باشند (خسروی، ۱۳۸۶: ۱۰۲). از جمله مهم‌ترین آثار بر جای مانده از این هنرمند نامی، چهار کتیبه شاخص در مسجد-مدرسه چهارباغ است. کتیبه اول؛ فوقانی‌ترین کتیبه مدخل بنا است که تاریخ ۱۱۱۹ ه.ق. برای اجرای آن حک شده است، متن این کتیبه خاتم که به رنگ سفید بر زمینه مشکی بر روی دست‌اندازهای چوبی ظریف غرفه‌های شش گانه اطراف سرسرای مدرسه نگاشته شده است، شعری ۱۵ بیتی از شاعری به نام ازهری است، کتیبه دوم؛ کتیبه دو لنگه در نقره‌پوش ورودی مدرسه است که حاوی ۱۶ بیت است که هر مصرع در قابی جداگانه حک شده و هر لنگه در، دارای هشت بیت و در مصرع آخر ابیات، امضای محمدصالح حک شده است (هنر فر، ۱۳۵۰: ۶۹۱ و ۶۹۲). کتیبه سوم؛ کتیبه اطراف سرسرای ورودی بنا است که در ۲۲ لوح متوالی به رنگ سفید بر زمینه کاشی هفت رنگ لاجوردی نوشته شده و در مصرع پایانی حاوی تاریخ ۱۱۱۹ ه.ق. است (همان: ۶۹۴) و کتیبه چهارم؛ کتیبه سرسرای ایوان شمالی بنا است که به رنگ سفید بر زمینه کاشی هفت رنگ لاجورد اجرا شده و حاوی مطالبی در مورد بنا و شاه سلطان حسین است و تاریخ این الواح ۱۱۱۸ و ۱۱۱۹ ه.ق. می‌باشد. کتیبه‌های نستعلیق مسجد-مدرسه چهارباغ با وجود کیفیت و ساختار شاخص، به نسبت دیگر خطوط، کاربرد کمتری داشته‌اند که نمونه‌های آنها را در تصویر شماره ۱ بر بستر مصالح گوناگون هم‌چون کاشی، چوب و فلز می‌توان مشاهده نمود.

کتیبه‌های ثلث

با وجود این که از قبل از عصر صفویه، کتیبه‌های ثلث شاخصی در بناهای اصفهان شناخته شده‌اند، «بهار خوشنویسی این خط، صمیم دولت صفویان بوده، چنان که با سقوط آنان و پاشیدن حوزه هنری اصفهان، چراغ این فن کم‌کم از فر و فروغ افتاده است» (قدسی، ۱۳۷۸: ۱۱۷). این کتیبه‌ها که بیشترین حجم کتیبه‌های دوره صفویه را در بر گرفته‌اند، شامل ثلث ساده، ثلث پیچیده، ثلث ترکیبی و ثلث با کمر بند حروف کشیده است (مکی‌نژاد، ۱۳۸۶: ۸۸) که تبلور و ظهور آن در بنای چهارباغ، بسیار چشمگیر است. این دسته از کتیبه‌ها،

شیعه و جزو شاهکارهای هنر اسلامی می‌داند (نصر، ۱۳۵۹: ۶۴). جذابیت و شکوه این نهاد آموزشی-مذهبی از جهات مختلف در بینندگان خود آن قدر تأثیر گذاشته و می‌گذارد که هیچ‌یک از بناهای تاریخی اصفهان به اندازه این بنا، شور و شوق شاعرانه جهانگردان اروپایی را شکوفا نکرده است (ریاحی، ۱۳۸۵: ۲۰۱).

طبقه‌بندی و گونه‌شناسی کتیبه‌ها بر اساس ساختار ظاهری

ماهیت و زیبایی کتیبه‌ها به عوامل مختلفی بستگی دارد؛ متن و محتوا، نوع خط، ترکیب و تناسب، نوع مواد و مصالح، اجرای دقیق و ظریف و عوامل دیگری که هر یک سهمی در زیبایی نقش کتیبه بر عهده دارند. از میان همه اینها، مضمون و خط، نقش مهم‌تری را دارا هستند (مکی‌نژاد، ۱۳۸۸: ۳۰). با توجه به ابعاد گوناگون ساختار کتیبه‌های بنای شاخص چهارباغ، معیارهای مختلفی برای طبقه‌بندی آنها قابل ارائه می‌باشند؛ لذا پژوهش حاضر با در نظر گرفتن مهم‌ترین ویژگی‌های این کتیبه‌ها و برای ارائه منسجم‌تر مطالب، در ادامه این کتیبه‌ها را بر اساس معیارهای مرتبط با ساختار و هم‌چنین مضامین و محتوا مورد گونه‌شناسی قرار داده است.

بر اساس نوع خط

کتیبه‌های مسجد-مدرسه چهارباغ که نمونه شاخص و بازتاب‌دهنده معماری مذهبی و مدرسه‌سازی عهد صفویه هستند، دارای تنوع چشمگیری در ساختار و نوع خطوط به کار رفته می‌باشند؛ که هر یک دارای ویژگی‌هایی است که به صورت مختصر در ادامه توضیح داده می‌شود.

کتیبه‌های نستعلیق

مکتب اصفهان و عصر صفویه، تأثیرگذارترین جنبش بر پیشرفت و تعالی نستعلیق در تاریخ خوشنویسی ایران است. خط نستعلیق از آن جهت که خطی ایرانی در ساختار کتیبه‌ها است، بیشتر برای نوشتن متون غیرمذهبی نظیر اشعار به کار برده شده است. از جمله شاخص‌ترین کتیبه‌نگاران نستعلیق‌نویس عهد صفویه، محمدصالح اصفهانی است که

تصویر ۱. کاربرد خط نستعلیق در کتیبه‌های مسجد-مدرسه چهارباغ (نگارندگان)

بیشتر در نمای خارجی و داخلی ایوان‌ها به کار برده شده‌اند و اغلب با تکنیک کاشی کاری هفت رنگ به اجرا در آمده‌اند. در تصویر شماره ۲، نمونه‌هایی از کاربرد خط ثلث ارائه شده‌اند.

کتیبه‌های کوفی (بنایی و معقلی)

بنایی، خطی با ساختار هندسی است که حروف و کلمات در کشیدگی و چرخش و اندازه، انعطاف‌پذیری زیادی دارند (مکی‌نژاد، ۱۳۸۶: ۸۸). به اعتقاد ماهرالنقش، این خط، یکی از دشوارترین گونه‌ها در اجرا است که شروع آن از قرن ششم بوده است (ماهرالنقش، ۱۳۶۱: ۹). این خط به‌طور معمول، سوره یا آیه‌ای از قرآن و گاهی حدیث یا ابیاتی را در زمینه‌ای هندسی در بر می‌گیرد که خطوط تشکیل‌دهنده آن را از نظر شکل حروف و شیوه تزیینات، می‌توان به چهار دسته تقسیم نمود: خط ساقه‌گنبدی، خط ساده، خط متداخل و خط معقلی. لازم به ذکر است، از آنجایی که نمونه‌های کتیبه‌های خط کوفی به خصوص کوفی بنایی در مسجد-مدرسه چهارباغ بسیار زیاد است، یک نمونه از آن را در تصویر شماره ۳ شاهد هستیم. کتیبه‌های بنایی مسجد-مدرسه چهارباغ که به لحاظ تنوع و کثرت نیز شاخص می‌باشند، دارای ویژگی‌هایی هستند که از جمله آنها می‌توان به فراگیر بودن در قسمت‌های مختلف و به خصوص ایوان شرقی، تأکید بر فرم‌های هندسی لوزی و

مربع برای کادر و نقش‌مایه‌ها (بمانیان و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۲)، ایجاد تضاد رنگی میان متن و زمینه برای خوانایی بیشتر و اجرای بدون نقطه متون، اشاره داشت. در ادامه با محوریت نوع خط، ویژگی‌های کتیبه‌ها در قالب ستون‌های طبقه‌بندی شده در جدول شماره ۱ ارائه شده است.

بر اساس نوع مصالح و تکنیک اجرا

در هر دوره تاریخی بر اساس شرایط اقلیمی و دیگر موارد، از مصالح و تکنیک‌های خاصی استفاده می‌نموده‌اند. از جمله موادی که کاربرد بیشتری در عصر صفویه داشته‌اند، می‌توان به کاشی، سنگ، گچ، چوب، فلز، آینه و آجر اشاره داشت. در بنای مسجد-مدرسه چهارباغ با توجه به وسعت تزیینات معماری، کتیبه‌نگاری‌ها بر بستر کاشی، فلز، سنگ، چوب و یک نمونه نادر در دست‌یافته (زیلو) انجام گردیده است. لازم به ذکر است که با توجه به کثرت و تنوع بیشتر کتیبه‌نگاری‌های کاشی و هم‌چنین کمبود مجال در پرداختن به همه گونه‌ها، توضیحات ارائه‌شده در ادامه با تأکید بر کتیبه‌نگاری کاشی بنا ارائه شده‌اند، که البته این مطلب هرگز به معنای نادیده گرفتن اهمیت چشمگیر دیگر کتیبه‌ها که در نوع خود منحصر به فرد هستند، نمی‌باشد.

تصویر ۲. کاربرد خط ثلث در کتیبه‌های مسجد-مدرسه چهارباغ (نگارندگان)

تصویر ۳. نمونه کتیبه‌های کوفی بنایی در مسجد-مدرسه چهارباغ (نگارندگان)

کوتاه مذهبی می‌باشند. در تصویر ۴، نمونه‌ای از کتیبه معقلی بنا با زمینه کاشی فیروزه‌ای نشان داده شده است. هم‌چنین طبقه‌بندی کتیبه‌ها بر اساس مواد و مصالح، در جدول ۲ ارائه شده است.

بر اساس رنگ متن و زمینه

رنگ، مهم‌ترین و اولین عنصر تجسمی است که به چشم بیننده می‌نشیند. تزیینات معماری مدارس صفویه، سرشار از رنگ‌های جذاب و درخشان هستند و از این حیث نیز بسیار غنی می‌باشند (مکی‌نژاد، ۱۳۸۸: ۳۴). رنگ‌های غالب در کتیبه‌های مسجد-مدرسه چهارباغ، لاجوردی و سفید است و رنگ سیاه به‌عنوان کادر و خطوط محیطی، در کنار این دو رنگ قرار می‌گیرد. در این کتیبه‌ها، معمولاً رنگ تیره لاجوردی به‌عنوان زمینه و نوشته‌ها به‌رنگ سفید هستند؛ تضاد این دو رنگ باعث جذابیت و دید بهتر کتیبه‌ها شده است. استفاده از این رنگ‌ها، باعث ایجاد هماهنگی کامل با سایر تزیینات بنا شده است. در این بنا، علاوه بر رنگ‌های ذکر شده، از رنگ زرد نیز به‌صورت محدود و البته در تناسب کامل با دیگر رنگ‌ها و با محل قرارگیری و کاربری هر بخش استفاده شده است.

کاشی؛ که بیشترین کاربرد را در کتیبه‌های عصر صفویه داشته است شامل: کاشی هفت رنگ، کاشی معرق، کاشی زرین‌فام، کاشی زیررنگی و کاشی‌های تک رنگ می‌باشد که در بنای مسجد-مدرسه چهارباغ، بیشتر از انواع کاشی معرق، هفت رنگ و معقلی بهره گرفته شده است. کاشی‌های معقلی (ترکیب کاشی و آجر) در این بنا به‌نسبت وسعت، به‌مراتب بیشتر از سایرین به‌کار رفته‌اند. اوج تکامل و تجمع این تزیینات که اغلب در بر دارنده اسماء‌الله و جملات کلیدی علمی-مذهبی می‌باشند، در ایوان شرقی بنا قرار دارد. کتیبه‌های ثلث بنا که اغلب برای بازتاب متون طولانی‌تر در ابعاد بزرگ‌تر به‌کار رفته‌اند، اغلب بر بستر کاشی هفت رنگ قرار گرفته‌اند که از جمله مهم‌ترین نمونه‌های آن، می‌توان به کتیبه‌های نمای خارجی و داخلی دو ایوان جنوبی و شمالی و هم‌چنین نمای بیرونی ایوان غربی اشاره داشت که همراه با ذکر نام کاتب و تاریخ اجرا به‌ثبت رسیده‌اند؛ و اما کاشی‌کاری معرق که به‌کارگیری تزیینات منقوش بر بستر آنها بیش از کتیبه‌ها است، به‌نسبت دو نوع دیگر کاربرد کمتری داشته و اغلب با استفاده از خطوط بنایی اجرا شده است که غالباً در بر دارنده مفاهیم و مضامین

جدول ۱. بررسی کتیبه‌های مسجد-مدرسه چهارباغ با معیار نوع خط

خط	توضیحات ویژگی‌های ساختاری
گویی (بنایی و معقلی)	گسترده‌گی سطوح کاربرد و تنوع بالای متون و مضامین و تأکید بیشتر بر کاربرد در ایوان شرقی بنا
	تأکید بر فرم‌های هندسی لوزی، مربع و شمسه برای کادر و نقش‌مایه‌ها (بمانیان و همکاران، ۱۳۹۰: ۱۲)
	ایجاد تضاد رنگی میان متن و زمینه برای خوانایی بیشتر و هم‌چنین جلوه بصری مناسب‌تر
	علاوه بر اجرای بدون نقطه اغلب کتیبه‌ها، تمامی کتیبه‌ها فاقد نام کاتب و امضا می‌باشند که با توجه به اختصاص اغلب این کتیبه‌ها به بازتاب اسماء‌الله، به‌وضوح گویای بازتاب تعالیم صوفیه و عرفان در دوره ساخت بنا هستند.
قرارگیری اکثر کتیبه‌ها بر بستر کاشی معقلی و اجرا به‌صورت ترکیبی از کاشی و آجر بدون لعاب	
ثلث	بیشترین کاربرد کتیبه‌های ثلث بر زمینه کاشی هفت رنگ و در ابعاد بزرگ است، هم‌چنین متون به‌کار رفته در قالب این خط، طولانی‌ترین مضامین بازتاب‌یافته در این بنا هستند.
	کشیدگی و ارتفاع زیاد حروف و هم‌چنین انسجام چشمگیر در ترکیب‌بندی و تعادل میان فضای منفی و مثبت کادر کتیبه
	اجرا اغلب به‌صورت متن سفید بر زمینه لاجوردی که علاوه بر خوانایی بیشتر از حیث زیبایی‌شناسی و تعادل رنگ‌ها نیز قابل توجه است.
نستعلیق	زینت‌بخشی پیکره اصلی کتیبه با حواشی تزیینی و هم‌چنین اعراب‌گذاری‌ها
	کاربرد اندک و انحصاری به‌نسبت دیگر خطوط و اجرا بر زمینه مصالح گوناگون هم‌چون کاشی، فلز و چوب
	اجرای اغلب متون ادبی و اشعار فارسی در قالب این خط بر زمینه مصالح مختلف
	ترکیب‌بندی‌های منقطع و تفکیک‌شده و به‌صورت قابی که غالباً هر قاب در بر دارنده یک مصراع است.

(نگارندگان)

بر اساس نام کاتبان و خوشنویسان

با توجه به جایگاه شاخص هنر خوشنویسی در عصر صفویه، هنرمندان بزرگی در این هنر فعالیت داشته‌اند که آثار آنها را در قالب‌های گوناگون از جمله کتیبه می‌توان مشاهده کرد. مسجد-مدرسه چهارباغ به علت حمایت مستقیم شاه سلطان حسین و شاخص بودن، از بهترین هنرمندان در حوزه‌های مختلف از جمله کتیبه‌نگاری بهره‌مند بوده است. از جمله مهم‌ترین کتیبه‌نگاران این بنا، می‌توان محمدصالح اصفهانی، عبدالرحیم جزایری، علی‌نقی امامی، محمد مؤمن الحسینی و دیگر هنرمندان شاخص این رشته که در متن کتیبه‌ها مستقیماً به آنها اشاره نشده است را نام برد. در ادامه، سه تن از شاخص‌ترین خوشنویسان که آثار متعددی در بنای چهارباغ با نام و امضای ایشان اجرا گردیده است، به اختصار معرفی می‌گردند.

محمدصالح اصفهانی: وی یکی از نوابغ خوشنویسی در دوره شاه سلیمان و شاه سلطان حسین صفوی است. او فرزند و شاگرد میرزا ابوتراب و از شاگردان با واسطه و پیروان مکتب میرعماد است (بیانی، ۱۳۶۳: ۷۶۷). از این هنرمند نامی چند اثر کتیبه در بناهای مختلف اصفهان وجود دارد که مشهورترین آنها، کتیبه‌های مسجد-مدرسه چهارباغ یا سلطانی هستند (خسروی، ۱۳۸۶: ۱۰۴).

عبدالرحیم جزایری: عبدالرحیم، ثلث‌نویس کم‌نظیر پایان دوره صفویان است که مؤلف کتاب پیدایش خط و خطاطان در مورد او چنین می‌نویسد: «عبدالرحیم از معاصران علی‌نقی و تربیت‌یافتگان شاه سلطان حسین صفوی بوده و وجودش به انواع کمالات، خاصه در حسن خط ثلث جلی آراسته بود و بیشتر خطوط مدرسه چهارباغ را که در آخرین بنای فخریه سلاطین صفویه و شاه سلطان حسین بوده، او نگاشته است؛ چنان‌چه در کتیبه مدرسه چهارباغ اصفهان، توقیع خود را چنین نموده:

کتیبه عبدالرحیم الجزایری ۱۱۲۲ و ...» (ایرانی، ۱۳۶۳: ۲۰۸). علی‌نقی امامی: از دیگر اساتید مسلم و کتیبه‌نگاران چیره‌دست تاریخ هنر ایران، علی‌نقی امامی است. مرحوم بیانی در کتاب «احوال و آثار خوشنویسان» در مورد او چنین می‌نویسد: «علی‌نقی امامی، فرزند محمد محسن امامی اصفهانی، از خوشنویسان دوره شاه سلطان حسین صفوی است و مانند پدر در کتیبه‌نگاری مهارت داشت و بسیاری از کتیبه‌های مدرسه چهارباغ و امامزاده اسماعیل در اصفهان، به خط او است. علی‌نقی، اصلاً ثلث‌نویس و بیشتر کتیبه‌های او به خط ثلث است، ولی چند کتیبه نستعلیق به خط وی، او را در ردیف خوشنویسان نستعلیق نیز آورده است» (بیانی، ۱۳۶۳: ۴۹۰). در ادامه در جدول شماره ۳، طبقه‌بندی کتیبه‌های بنا بر اساس کاتبان ارائه شده است.

با توجه به این که یکی از مهمترین اسناد اصالت‌بخش کتیبه‌ها، ذکر نام هنرمندان و امضاهای ایشان است، در تکمیل نمونه آثار هنرمندان که در جدول شماره ۳ ارائه گردید، در ادامه و در جدول شماره ۴، گلچینی از نمونه‌های شاخص ثبت‌نام این هنرمندان که به‌نوعی بازتاب‌دهنده سبک هنری ایشان نیز می‌باشد، ارائه می‌گردد.

گونه‌شناسی مضامین کتیبه‌ها

کتیبه‌های دوران اسلامی و به‌خصوص عصر صفویه، علاوه بر جنبه زیبایی‌شناسی ظاهری، معانی و مفاهیمی را در بر دارند که به‌منظور همسان‌نمودن گونه‌های مختلف بناهای اسلامی به‌کار رفته‌اند (شایسته‌فر، ۱۳۸۰). مضامین کتیبه‌های اجراشده در مسجد-مدرسه چهارباغ به‌طور کلی در قالب آیات قرآنی، احادیث و روایات ائمه اطهار و اشعار و متون ادبی، بر بستر متون عربی و فارسی به‌اجرا درآمده‌اند که در یک دسته‌بندی کلی و منسجم می‌توان نمایی کلی از آنها را در جدول ۴ مشاهده نمود.

تصویر ۴. نمونه کتیبه معقلی در مسجد-مدرسه چهارباغ (نگارندگان)

مصالح	شاخصه‌ها تکنیک	کتیبه‌های مسجد-مدرسه چهارباغ			
		محل قرارگیری در بنا	نمونه تصویر	ویژگی بصری	مضامین
کاشی	هفت رنگ	هشتی ورودی، نمای خارجی و داخلی محراب‌ها، ایوان شمالی		قرارگیری بر روی خط کرسی و قرارگیری به شکل کادر در نما، کشیدگی زیاد حروف	احادیث، روایات، سوره‌های قرآن، توصیف و توضیح در مورد حامی، واقف، معمار و خوشنویسان
	معرق	هشتی‌های چهار گوشه مدرسه، فضای داخلی محراب‌ها، هشتی ورودی		قرارگیری اغلب در کادرهای هندسی و چلیپا و اجرا اغلب به صورت بی نقطه و کم خوانا	سوره‌های کوچک، تکرار اسماء متبرکه و احادیث کوتاه و کلیدی
چوب	معقلی	ایوان شرقی، پشت بغل‌های درگاه‌های ایوان شمالی، هشتی‌های چهار گوشه حیاط		تنوع رنگی مناسب، کادرهای شمشه گونه، مختصرنگاری، متن‌های ثابت	برای نمایش تک جمله‌ها، اسماء الله و اسمی معصومین
	خاتم و شبکه بری	دست‌اندازهای چوبی غرفه‌های شش گانه مدخل ورودی		تضاد زمینه و متن با بهره‌گیری از رنگ و اختلاف ارتفاع برای جلوه و خوانایی بهتر	تأکید بر نزول قرآن و درک مفهوم شب قدر (هنرفر، ۱۳۵۰: ۷۱۹)
فلز	حکاکی	سنگاب وسط سرسرای مدرسه و سنگ شاخص شرق ایوان شمالی (هنرفر، ۱۳۵۰: ۷۲۱-۲)		قاب‌بندی‌های تفکیک شده با فواصل یکسان و فضای مثبت و منفی متعادل و تضاد بافتی	صلوات بر چهارده معصوم نام سازنده و غیره
	قلم‌زنی و برجسته کاری	بیشترین کاربرد در تزیینات فلزی دو لنگه درب ورودی		فضاهای تعریف شده، تضاد رنگی و بافتی، مرکزیت متن اصلی و درشت و زیرمجموعه های کوچک در اطراف	نمایش ادبیات منظوم و منثور، احادیث کوتاه، تعریف و تمجیدی از شاه و ذکر نام سازنده و خوشنویسان
دست‌بافته	زنبلو	حجره مخصوص شاه سلطان حسین در جبهه شمالی بنا		تنوع و تضاد رنگی هنرمندانه، تلفیق نقوش و کتیبه‌نگاری	تمجید از شاه به‌عنوان واقف بنا با این متن (فرش) این مدرسه که روح فراست وقف نواب اشرف اعلاست

(نگارندگان)

جدول ۳. طبقه‌بندی کتیبه‌های مسجد-مدرسه چهارباغ بر اساس هنرمند خوشنویس و دیگر ویژگی‌های ظاهری

خط	محل قرارگیری	خوشنویس	تاریخ (ه.ق.)	تکنیک اجرا	ویژگی‌های بصری	نمونه تصویر
نستعلیق	هشتی ورودی	محمدصالح	۱۱۱۹	خاتم	ایجاد تضاد رنگی و اختلاف سطح که تأثیر مثبتی در خوانایی و کارکرد زیبایی‌شناسی دارد	
	در ورودی	محمدصالح	۱۱۲۰	قلم‌زنی	علاوه بر ایجاد تضاد بافتی خط و زمینه منقوش، کارکرد زیبایی‌شناسانه در برجسته‌کاری متن و ترکیب منسجم آن جلوه‌گر شده است.	
	سرسرای ایوان شمالی	محمدصالح	۱۱۱۸-۱۹	کاشی هفت رنگ	علاوه بر ترکیب رنگی زیبای سفید بر زمینه آبی لاجوردی، ترکیب‌بندی مصراع در فرم کتیبه نیز بسیار زیبا است.	
ثلث	سردر بنا	عبدالرحیم جزایری	۱۱۲۲	کاشی معرق	ایجاد تمایز رنگی میان رنگ روشن متن و رنگ تیره زمینه و تأکید بر قسمتی از متن به وسیله رنگ زرد قسمت مرکز	
	فوقانی داخل گنبد	عبدالرحیم جزایری	۱۱۲۳	کاشی هفت رنگ	ترکیب‌بندی مدور و متراکم حروف کشیده روشن بر زمینه لاجوردی زمینه	
	قسمت فوقانی محراب و منبر	عبدالرحیم جزایری	۱۱۲۱	کاشی هفت رنگ	ترکیب‌بندی افقی حروف کشیده بر مبنای خط کرسی که به گونه‌ای فضا را به دو نیم تقسیم نموده است.	
	عمودی داخل گنبد	عبدالرحیم جزایری	۱۱۰۴	کاشی هفت رنگ	ترکیب‌بندی عمودی کتیبه‌ها که به صورت قرینه انعکاسی و حاشیه‌هایی در دو طرف به موازات یکدیگر قرار گرفته‌اند.	

خط	محل قرارگیری	خوشنویس	تاریخ (ه.ق.)	تکنیک اجرا	ویژگی‌های بصری	نمونه تصویر
ت	نمای خارجی ایوان جنوبی	عبدالرحیم جزایری	۱۱۱۲	کاشی هفت رنگ	ترکیب حروف بزرگ کتیبه اصلی در کنار کتیبه‌های کوچک قرار گرفته در فرم‌های کتیبه‌ای دو طرف، در کنار تنوع رنگی، جلوه بصری زیبایی ایجاد نموده است.	
	اطراف گنبد	عبدالرحیم جزایری	۱۱۲۱	کاشی هفت رنگ	تنوع ابعاد حروف، تلفیق ترکیب‌بندی‌های افقی و عمودی و ایجاد تمایز رنگی فضای قرارگیری کتیبه در کمر بند میانی گنبد	
	نمای خارجی ایوان شمالی	علی نقی امامی	۱۱۱۹	کاشی هفت رنگ	ترکیب‌بندی سیال حروف دور تا دور نمای خارجی که بر مبنای خط کرسی میانی اجرا شده‌اند، باعث حرکت چشم مخاطب می‌گردد.	
	داخل ایوان شمالی	علی نقی امامی	۱۱۱۹	کاشی هفت رنگ	دور تا دور فضای داخلی ایوان، پوشیده از کتیبه‌های عمودی و افقی است که به‌عنوان نواری از خوشنویسی در میان نقوش هندسی و گیاهی قرار گرفته‌اند.	
	شبستان	محمد مؤمن	۱۱۱۸	کاشی هفت رنگ	ترکیب‌بندی محرابی شکل کتیبه در تناسب کامل با محل قرارگیری آن است و در فضای ساده محراب هم‌چون نگینی جلوه دارد.	
	داخل ایوان شرقی	محمد رضا	۱۱۱۹	کاشی هفت رنگ	اجرای دنباله‌دار کتیبه به‌عنوان کمر بندی از خطوط اسلامی در میان زمینه‌های ریزبافت هندسی، حرکت سیال چشم مخاطب را در پی دارد.	

(نگارندگان)

کلی انجام گرفته است، هم‌چنین با توجه به مبانی اعتقادی مشترک هنرمند مسلمان در انتخاب هر یک از موضوعات، در اغلب کتیبه‌های بنا چندین موضوع به‌صورت مشترک ارائه شده‌اند و بر این اساس نمی‌توان تفکیک صد در صدی میان این موضوعات قائل بود. در جدول شماره ۶، شاهد طبقه‌بندی و گونه‌شناسی موضوعات مطرح در درون مایه کتیبه‌ها هستیم.

با توجه به تعدد و تنوع کتیبه‌ها، موضوعات گوناگونی در قالب گونه‌های مطرح در جدول (۴) در کتیبه‌های این بنا، بازتاب یافته است که برای ارائه منسجم‌تر و به‌تناسب فضای محدود پژوهش حاضر، مهم‌ترین این موضوعات با دیدی کلی در قالب جدول ۵ ارائه می‌گردند. لازم به‌ذکر است که با توجه به گستردگی هر یک از موضوعات و به‌تناسب رویکرد حاکم بر پژوهش حاضر، در این قسمت صرفاً معرفی و اشاره‌ای

جدول ۴. گلچینی از نمونه‌های اجرای نام و امضای هنرمندان خوشنویس در کتیبه‌ها

نوع خط	محل قرارگیری	نام هنرمند	ویژگی‌های بصری	نمونه تصویر
ثلث	نمای بیرونی ایوان شمالی	علی‌نقی امامی	قرارگیری نام هنرمند در انتهای ترکیب‌بندی و هماهنگ‌شدن با متن کتیبه مذکور، هم‌چنین امضای هنرمند به‌نوعی هم‌مقام و اندازه متن اجرا شده است.	
	نمای بیرونی ایوان جنوبی	عبدالرحیم جزایری	اجرا در کادر مستقل و متمایز شده و با اندازه بسیار کوچک‌تر از متن کتیبه	
نستعلیق	سرسرای ورودی (ایوان غربی)	محمدصالح	اجرای کتیبه در فرم مدور و در قالب کتیبه شمسه‌گونه. از نکات جالب توجه علاوه بر ترکیب‌بندی منسجم، اجرای ریزنگاره‌های تزئینی اطراف حروف و تمایز رنگی کتیبه و اطراف است.	
	هشتی ورودی (پشت سردر)	علی‌نقی امامی	اجرای امضا در ترکیب‌بندی مدور با اندازه‌های کوچک‌تر از کتیبه اصلی و نوع خط متمایز	

(نگارندگان)

اسامی گونه‌ها	توضیحات
آیات قرآنی	این دسته از مضامین، اغلب سوره‌های کوچک قرآن هم‌چون قدر و اخلاص را در بر می‌گیرند. البته در مواردی برای تأکید بر یک مضمون، نمونه‌هایی از آیات قرآن برای سندیت آورده شده‌اند؛ شامل سوره بقره (آیه ۱۳۷ و ۱۴۴)، سوره اسرا (آیات ۷۸-۸۲)، سوره نور (آیه ۳۵)، سوره احزاب (آیه ۵۶)، سوره مائده (آیه ۵۵).
احادیث و روایات	این گروه از مضامین که نسبت به مضامین قرآنی از کمیت بیشتری برخوردار هستند، در ابعاد و کیفیت‌های گوناگون در سطوح مختلف بنا به کار رفته‌اند و شامل احادیث کوتاه و بلند با درون‌مایه‌ها و مضامین گوناگون و هم‌چنین گونه‌های مختلف مدح ائمه اطهار می‌باشند. بخش بسیار مهمی از این مبحث را مضامینی تشکیل می‌دهند که بازتاب‌دهنده تعالیم نبوی و سیمای پیامبر (ص) هستند. مضامین مذکور به لحاظ کیفیت و کمیت در صدر قرار دارند.
متون ادبی و اشعار	با توجه به سیاست و مبانی هنر عصر صفویه، گرایش به استفاده از اشعار و متون فارسی در بیان تعالیم و مفاهیم قابل‌ارائه در کتیبه‌های بناهای معماری مورد توجه قرار گرفت که یکی از بهترین نمونه‌های کاربرد این گونه از متون را در بنای چهارباغ به‌عنوان آخرین بنای شاخص عهد صفویه شاهد هستیم که اغلب با خط نستعلیق و برای مدح و ستایش ائمه اطهار و تعریف و تمجید از حامی بنا (شاه سلطان حسین) استفاده شده است.

(آقاداتی و همکاران، ۱۳۹۵)

موضوعات	توضیحات
ستایش و بیان عظمت پروردگار (بیان قدسی اسماء الله)	از جمله مهم‌ترین موضوعات مطرح در کتیبه‌های این بنا به لحاظ کمیت و کیفیت، اسماء الله و جنبه قدسی آنها می‌باشد. این اسماء جلاله تقریباً در همه جای بنا اجرا شده‌اند، لیکن تجمع اصلی آنها در ایوان شرقی بنا است. این متون به تناسب کوتاه بودن، اغلب بر زمینه کاشی معقلی نقش بسته‌اند و از تنوع بالایی برخوردار می‌باشند.
مدح و ستایش ائمه اطهار	یکی دیگر از موضوعات مهمی که به تناسب دوره ساخت بنا و زمینه‌های اعتقادی رایج در عصر صفویه در این بنای علمی-مذهبی به اجرا درآمده است، بیان فضائل، صلوات و تحمید ائمه اطهار و به‌خصوص پیامبر (ص) است. لازم به ذکر است که با توجه به ماهیت شیعی بنا در شماری از موارد، تأکیدهای روشنی بر مفاهیمی هم‌چون چهارده معصوم و دوازده امام شده است که از جمله مهم‌ترین آنها، صلوات مفصل چهارده معصوم است که در کتیبه‌های عمودی داخل گنبد به کار رفته است (هنرفر، ۱۳۵۰: ۷۰۷-۷۰۱).
مبانی اعتقادی شیعه	گلچین مهمی از مبانی اعتقادی شیعه شامل اصل امامت، خلافت و جانشینی حضرت علی (ع)، اعتقاد به دوازده امام و شهادتین شیعی است که به گونه‌های مختلف و در قالب متون مختلف در کتیبه‌های بنای چهارباغ تجلی یافته است.
ذکر فضائل حضرت علی (ع) و بیان جایگاه امامت و خلافت حضرت علی (ع)	با توجه به جایگاه ویژه و اهمیت این بخش، مبانی اعتقادی را می‌توان به تفکیک بیان نمود. این موضوع که در تناسب کامل با سیاست مذهبی رایج در عصر صفویه و فرهنگ اعتقادی حاکم بر جامعه است، به‌عنوان یکی از با اهمیت‌ترین موضوعات در قالب متون فارسی و عربی گوناگون مطرح شده است.
اشاره به اصول اخلاقی مهم	با توجه به کاربری علمی-مذهبی بنا و به گونه‌ای در تناسب با ماهیت درس و علوم مطرح در آن و از جمله (اخلاق)، اصول و مبانی اخلاقی گوناگونی در قالب احادیث و روایات مختلف در کتیبه‌های این بنا اجرا شده‌اند.
اشاره به ضرورت علم و علم‌آموزی	این گروه از موضوعات که بیشترین ارتباط را با کاربری و ماهیت بنا دارند، بخش قابل توجهی از مضامین مطرح در کتیبه‌های بنای چهارباغ را شامل می‌گردند که در قالب احادیث و روایات و هم‌چنین متون فارسی هم‌چون اشعار، بیان شده‌اند. نکته مهمی که در ارتباط با این کتیبه‌ها قابل‌بیان است این که این کتیبه‌ها به‌واسطه اهمیت و جایگاه شاخص، اغلب در نقاط طلایی بنا هم‌چون نمای خارجی ایوان‌ها و عناصر ورودی هم‌چون (سردر، در ورودی و هشتی ورودی) اجرا شده‌اند.

(نگارندگان)

نتیجه‌گیری

مسجد-مدرسه چهارباغ به‌عنوان یکی از مهم‌ترین بناهای علمی-مذهبی شاهانه عصر صفویه و در مقام گنجینه‌ای از هنر کتیبه‌نگاری این عصر، در پژوهش حاضر موردتوجه قرار گرفته است. بنای مذکور که ملقب به موزه کاشی‌کاری نیز می‌باشد، در بر دارنده طیف وسیعی از کتیبه‌نگاری‌های اصیل ایرانی-اسلامی است که با توجه به وسعت و تنوع بالا و با تأکید بر ساختار آنها در این مطالعه، همراه با ترسیم معیارهایی، طبقه‌بندی و گونه‌شناسی شده‌اند. بر این اساس، در پاسخ به قسمت اول سؤال مطرح در این پژوهش، باید بیان نمود که کتیبه‌های بنای چهارباغ از حیث گونه‌شناسی ساختار، در بر دارنده نمونه‌های متنوعی از کتیبه‌های کوفی بنایی، معقلی، ثلث و نستعلیق هستند که هر کدام به‌تناسب محتوای کتیبه و محل قرارگیری به‌کار رفته‌اند؛ بدین ترتیب که خطوط کوفی بنایی و معقلی که وسعت بسیاری نیز در بنا دارا هستند، اغلب در بازتاب اسماء الله، اسامی ائمه اطهار و به‌طور کلی متون نه‌چندان طولانی به‌کار رفته‌اند. این خطوط از حیث زیبایی‌شناسی، اغلب به‌صورت چند رنگ و در فرم‌های اصیل ایرانی هم‌چون شمسه، مربع و مستطیل اجرا شده‌اند. علاوه بر این، از حیث مصالح و تکنیک اجرا، نیز این بنا در میان بناهای مشابه، منحصر به‌فرد است به‌گونه‌ای که، علاوه بر تکنیک‌های مختلف کاشی، به‌صورت قلم‌زنی و برجسته‌کاری بر روی در ورودی بنا، به‌شکل حکاکی بر زمینه آثار سنگی، با بهره‌گیری از تکنیک خاتم و تضاد رنگی بر روی زمینه چوب و از همه نمونه‌ها نادرتر بر روی دست‌بافته زیلوی به‌صورت بافت در حاشیه اجرا گردیده است. هم‌چنین شماری از کتیبه‌های این بنا که به‌صورت ثلث و نستعلیق اجرا گردیده‌اند، واجد امضا و تاریخ می‌باشند. این کتیبه‌ها که به‌لحاظ کیفیت و بهره‌مندی به‌صورت سرمشق‌گیری، از جایگاه ویژه‌ای برخوردار هستند، توسط شماری از صاحب‌نام‌ترین خطاطان و هنرمندان این عصر از جمله: محمدصالح اصفهانی، عبدالرحیم جزایری، علی‌نقی امامی، محمدمومن و محمدرضا به‌اجرا در آمده‌اند که به‌استناد کتب انحصاری خوشنویسی، با توجه به حمایت شاه از این بنا و اهمیت بنا، خطوط موجود از جمله بهترین آثار ثبت‌شده در مجموعه هنری این هنرمندان است که نمونه گلچینی از آنها در کتب خطی آورده شده است. و اما در پاسخ به بخش دوم سؤال اصلی که ناظر به بخش مضامین و درون‌مایه است، باید بیان نمود که مضامین مطرح در یک دیدگاه کلی، شامل آیات قرآنی، احادیث و روایات و هم‌چنین متون ادبی و اشعار هستند که موضوعات گوناگونی را در بر می‌گیرند که گلچینی از آنها شامل: ستایش و بیان عظمت پروردگار در قالب اسماء‌الحسنی، مدح و ستایش ائمه اطهار، -مبانی اعتقادی شیعه با تأکید بر جایگاه ویژه حضرت علی (ع)، بیان اصول و مبانی اخلاقی و هم‌چنین توجه بسیار به ضرورت علم و علم‌آموزی است و لازم به‌ذکر است که مباحث مذکور، بخش مختصری از پژوهش حاضر را شامل می‌گردند و با توجه به وسعت مطالب، پرداختن به آنها نیازمند مقاله‌ای مجزا است. در پایان، این نتیجه کلی قابل‌ارائه است که مسجد-مدرسه چهارباغ به‌عنوان یکی از مهم‌ترین گنجینه‌های هنر کتیبه‌نگاری ایرانی-اسلامی عصر صفویه است. اهمیت کتیبه‌های این بنا علاوه بر جنبه محتوا، شامل صورت و ساختار نیز می‌باشد، لذا گونه‌شناسی این کتیبه‌ها می‌تواند به ارتقای دانش مطالعه در مورد بناهای علمی-مذهبی و کتیبه‌نگاری آنها و هم‌چنین شناخت ویژگی‌های کتیبه‌نگاری عصر صفویه، کمک نماید.

منابع و مأخذ

- آقاداودی، محی‌الدین؛ شفیعی، مهرنوش؛ زکریایی، ایمان و تقوی‌نژاد، بهاره. (۱۳۹۵). پژوهشی پیرامون کارکرد تعلیمی کتیبه‌های مدارس عصر صفویه اصفهان (نمونه موردی: مسجد-مدرسه چهارباغ). مقاله همایشی سومین کنگره بین‌المللی فرهنگ و اندیشه دینی. تهران: مؤسسه سفیران فرهنگی مبین. ۱۸-۱.
- ایرانی، عبدالمحمد. (۱۳۶۳). پیدایش خط و خطاطان. چاپ اول، تهران: فرهنگسرا (یساولی).
- اسکارچیا، جیان روبرتو. (۱۳۷۶). تاریخ هنر ایران (هنر صفوی، زند قاجار). ترجمه یعقوب آژند، چاپ اول، تهران: مولی.

- ایمانیه، مجتبی. (۱۳۵۵). تاریخ فرهنگ اصفهان. چاپ اول، اصفهان: دانشگاه اصفهان.
- بلر، شیلا و ام بلوم، جانانان. (۱۳۸۱). هنر و معماری اسلامی ایران. ترجمه اردشیر اشراقی، چاپ اول، تهران: سروش.
- بمانیان، محمدرضا؛ مؤمنی، کورش و سلطانزاده، حسین. (۱۳۹۰). بررسی تطبیقی نقوش کاشی کاری دو مسجد - مدرسه چهارباغ و سید اصفهان. نشریه مطالعات تطبیقی دانشگاه هنر اصفهان، ۱(۲)، ۱۶-۱.
- بهپور، باوند. (۱۳۸۴). کتیبه‌نگاری دوره قاجار. نشریه هنرهای زیبا، ۲۲(۲)، ۹۲-۸۳.
- بیانی، مهدی. (۱۳۶۳). احوال و آثار خوش‌نویسان ج ۱ و ۲. چاپ دوم، تهران: علمی.
- پوپ، آرتور آپم پوپ و اکرم، فیلیس. (۱۳۸۷). سیری در هنر ایران، جلد ۳. ترجمه نجف دریابندری، چاپ اول، تهران: علمی و فرهنگی.
- حسینی، سیدهاشم و طاوسی، محمود. (۱۳۸۵). تحول هنر کتیبه‌نگاری عصر صفوی با توجه به کتیبه‌های صفوی مجموعه حرم مطهر امام رضا (ع). کتاب ماه هنر، سال نهم (۹۱ و ۹۲)، ۶۴-۵۸.
- خسروی بیژان، فرهاد. (۱۳۸۶). نستعلیق در کتیبه‌های مکتب با تکیه بر آثار محمد صالح اصفهانی. مجموعه مقالات گردهمایی مکتب اصفهان (خوشنویسی). تهران: فرهنگستان هنر. ۱۲۱-۱۰۱.
- ریاحی، محمدحسین. (۱۳۸۵). ره‌آورد ایام (مجموعه مقالات اصفهان‌شناسی). چاپ اول، اصفهان: سازمان فرهنگی - تفریحی شهرداری.
- سیوری، راجر. (۱۳۷۲). ایران عصر صفوی. ترجمه کامبیز عزیزی، چاپ اول، تهران: مرکز.
- شایسته‌فر، مهناز. (۱۳۸۰). جایگاه قرآن، حدیث و ادعیه در کتیبه‌های اسلامی. نشریه مدرس علوم انسانی، ۲۳(۲)، ۹۴-۵۷.
- شایسته‌فر، مهناز. (۱۳۸۱). بررسی محتوایی کتیبه‌های مذهبی دوران تیموریان و صفویان. نشریه علوم انسانی، سال دوازدهم (۴۳)، ۱۱۱-۶۲.
- شایسته‌فر، مهناز. (۱۳۸۴). نقش تزئینی و پیام‌رسانی کتیبه در معماری اسلامی. کتاب ماه هنر، سال هشتم (۸۹ و ۹۰)، ۱۰۸-۹۴.
- شیمیل، آنه ماری. (۱۳۸۱). خوشنویسی اسلامی. ترجمه مهناز شایسته‌فر، چاپ اول، تهران: مؤسسه مطالعات هنر اسلامی.
- صحراگرد، مهدی. (۱۳۸۶). مجموعه مقالات خوشنویسی. چاپ اول، تهران: فرهنگستان هنر.
- قدسی، منوچهر. (۱۳۷۸). خوشنویسی در کتیبه‌های اصفهان. چاپ اول، اصفهان: گل‌ها.
- کیانمهر، قباد و تقوی‌نژاد، بهاره. (۱۳۹۰). مطالعه تطبیقی مضامین کتیبه‌های کاشی کاری مدرسه چهارباغ اصفهان و باورهای عصر صفویه. نشریه پژوهش‌های تاریخی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دانشگاه اصفهان، سال سوم (۲)، ۱۵۴-۱۳۳.
- لولویی، کیوان. (۱۳۷۹). نقشه‌های چهار ایوانی مدارس علوم دینی. نشریه ایران شناخت، سال ششم (۱۶ و ۱۷)، ۱۳۱-۱۲۰.
- ماهرالنقش، محمود. (۱۳۶۱). کاشی کاری ایران دوره اسلامی (دفتر معقلی). چاپ اول، تهران: موزه رضا عباسی.
- معماریان، غلامحسین. (۱۳۸۴). سیری در مبانی نظری معماری. چاپ اول، تهران: سروش دانش.
- مکی‌نژاد، مهدی. (۱۳۸۶). طبقه‌بندی کتیبه‌ها در معماری دوره صفوی. مجموعه مقالات خوشنویسی (گردهمایی مکتب اصفهان). تهران: فرهنگستان هنر. ۷۶-۶۰.
- مکی‌نژاد، مهدی. (۱۳۸۸). سیر تحول کتیبه‌های ثلث در معماری ایران (صفوی تا قاجار). نشریه نگره. سال چهارم (۱۳)، ۳۹-۲۹.
- موسوی فریدنی، محمدعلی. (۱۳۷۸). اصفهان از نگاهی دیگر. چاپ دوم، اصفهان: نقش خورشید.
- ناظمی، حمیده. (۱۳۸۸). کتیبه‌ها و کارکرد آنها. کتاب ماه هنر، سال دوازدهم (۱۲۸)، ۸۵-۸۲.
- نصر، سیدحسین. (۱۳۵۹). علم و تمدن در اسلام. ترجمه احمد آرام، چاپ دوم، تهران: خوارزمی.
- هنرفر، لطف‌الله. (۱۳۵۰). گنجینه آثار تاریخی اصفهان. چاپ دوم، اصفهان: کتاب‌فروشی ثقفی.

Received: 2016/10/30

Accepted: 2017/05/14

Typology of the inscriptions Chaharbagh Mosque-school of Isfahan with an emphasis on structural features

Mohieddin Aghadavoudi* Iman Zakariaee Kermani**

Alireza Khaje Ahmad Attari***

Abstract

Chaharbagh Mosque-school of Isfahan, being one of the most important monuments of Shah Soltan Hossein in the Safavid era, is of chief importance regarding its structure and decorations. The inscriptions are the most prominent features of the art treasure of the Safavid era, that are the best in terms of quality and variety compared to other monuments of the same period. The present study attempts to classify and typology the external structure and themes of the inscriptions of the mentioned building with a multidimensional point of view, and also recognizing the Chaharbagh Mosque-school briefly. The mentioned procedures lead to two questions: 1- According to the considered criterions, what are the different types of inscriptions of the monument? 2- What are their prominent features? The method of this study that is carried out by a typology approach is analytical-descriptive. Data is collected through field and library methods. The data is analyzed qualitatively. The results of the examinations indicate that the most distinctive and important features of the inscriptions of Chaharbagh Mosque-school are the type of materials, the executing techniques, type of lines, the combination of the letters, and also the famous calligraphic artists, which are the base of classifying and typology of the current paper. Accordingly, the inscriptions which are made by using different techniques of tile work, etching, gold work, inlaid, wood work, engraving on stones and even Zilu weaving, and include Suls, Kufi (Bana'i and Muaiqly) and Nastaliq calligraphy, is a collection of the artworks of famous calligraphic artists such as Mohammad Saleh Esfahani, Ali Naghi Emami and Rahim Jazayeri that their works are not seen in many monuments. The most important themes used in these inscriptions are Quranic themes, hadiths and narratives, eulogy of the Prophet, Hazrat Ali, and other Imams, and also some information about the supporter, executors, and the benefactor of the building which are expressed in the form of Arabic texts and Persian poetic and prose.

Keywords: Safavid architecture, architectural ornamentations, inscriptions, Chaharbagh Mosque-school, typology

* M.A., Department of Handicraft Industry, Art University of Isfahan.

** Assistant professor, Department of Handicraft Industry, Art University of Isfahan

*** Assistant professor, Department of Handicraft Industry, Art University of Isfahan